

БРОНЗОВІ КУЛЬТОВІ РУКИ РИМСЬКОГО ЧАСУ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ПОХОДЖЕННЯ ТА САКРАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ (історіографія проблеми)

Андрій КОРЧАК

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра археології та спеціальних галузей історичної науки
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: naum2109@ukr.net

Розглянуто проблеми походження та сакральне призначення бронзових культових рук римського часу з території України. Подано історію їхнього виявлення, а також детальні описи. Проаналізовано історіографію та інтерпретації проблеми використання цих предметів. Підтверджено концепції про вотивний характер руки із Мишкова та апотропеїчне призначення подібної знахідки з колишньої Катеринославської губернії. Обґрунтовано правильність теорії, що мишківська пам'ятка пов'язана із I тисячною когортою іспанців.

Ключові слова: бронзові культові руки, Мишків, Юпітер Доліхен, I тисячна когорта іспанців, посвята, вотивні і апотропеїчні предмети.

Вельми цікавими археологічними предметами, виявленими на території України і пов'язаними із сповіданням східних культів, є бронзові руки. Якщо на території Європи їх знайдено десятки, то в Україні лише дві. Одну – у с. Мишків на теренах Західного (Галицького) Поділля, інша походить з території Українського степу. Важливо, що ці значимі для давньої історії України артефакти, є добре відомі фахівцям з археології, давньої історії та релігієзнавства. Проте, великий обсяг історіографії, більшість з якої написана німецькою, польською та російською мовами, вимагають застосувати комплексний підхід до вивчення цього питання. Тому представлений нижче матеріал буде спробою узагальнити різнорідні версії і концепції та подати відносно цілісну картину походження й релігійного призначення культових рук з території України. Крім того, стаття містить нові висновки та уточнення, особливо щодо ідентифікації знахідки з Мишкова з конкретним римським військовим підрозділом.

I. Рука із с. Мишків Чортківського р-ну Тернопільської області.

I.1. Опис пам'ятки.

Про те, як було виявлено цей предмет, описано в повідомленні Томаша Рибіцького¹. Знахідка з Мишкова має висоту 13 см. Вона являє собою праву

¹ Tomasz Rybicki, "Zabytki rzymskie w Galicji," *Przyjaciel Domowy*, Nr. 2, (1863): 12–13.

руку з частиною передпліччя. Великий і вказівний пальці тримають кулю з символами у вигляді знаків “х”. На кулі збереглося дві стопи від фігурки, яка на ній стояла. Статуетка, мабуть, представляла богиню Вікторію², котру давні римляни зазвичай поміщали на військових знаках. Решта пальців граційно розігнуті. Знизу, на внутрішній частині передпліччя, зберігся виразний п’ятирядковий напис у формі скорочень: “IOM/DOLICENO/GAIVS OPTIO/CHI HSPVx/VSLM”. Предмет порожнистий у середині, діаметр отвору становить близько 4,5 см. Внизу зовнішньої частини передпліччя присутня дірка для фіксації. Рука із Мишкова зараз зберігається у Львівському історичному музеї під інвентарним номером А–38410 (Іл. 1).

I. 2. Інтерпретації напису.

Перша спроба розшифрувати напис була зроблена у 1863 р. Наведемо її дослівно: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Doliceno / Salus Optiv / C(o)h(or)s p(ri)ma h(i)sp(a)n(ensi)s / M(erito) s(olvit) L(egio) v(oto) (Юнітерові найкращому найбільшому / доліхенському / привітання (та) побажання / перша іспанська когорта / складає як заслужену пожертву⁴. Порівнюючи вигравіруваний на руці автентичний напис з цим текстом, спостерігаємо серйозні розбіжності.

У 1904 р. Владзімеж Деметрикєвич і віденський епіграфік Йозеф Цінгерле подали новий варіант інскрипції, зроблений німецько-австрійським істориком Ойгеном Людвігом Борманом. Саме цей текст був найкраще сприйнятий більшістю науковців: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Doliceno / Gaius optio / c(o)h(ortis) I Hisp(anorum) (miliariae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)⁵ (Юнітерові найкращому найбільшому / доліхенському / Гай помічник центуріона / когорти I іспанців тисячної / склав урочисту присягу охоче за послугу).

На поч. 1990-х рр. українські дослідники Олександр Бандровський і Микола Бандрівський подали ще одну інтерпретацію напису: J[ovi] O[ptimo] M[aximo] / (Dolic[h]eno) / Gaius optio / (c[o]h[ortis] I Hisp[anorum] e[quitata] q[uingenaria] / v[otum] s[olvit] L[ibens] m[erito] (Юнітерові Доліхенові Найкращому, Найвеличнійшому Гай, помічник центуріона, Першої Іспанської когорти кінної п’ятисотенної виконав обітницю, заслужено радіючи)⁶.

² В статті Т. Рибіцького опубліковано малюнок ручки із гіпотетичним зображенням богині Вікторії. Див.: Ibidem, 13. Разом з цією статуеткою довжина предмета могла сягати 15–16 см. Див.: Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 151–152.

³ Вважається, що це стилізований варіант літери “М”. Див.: Don Lusthaus, “Brazowa rączka wotywna z Myszkowa,” *Archeologia*, № 1, (1947): 170.

⁴ Tomasz Rybicki, “Zabytki rzymskie w Galicji,” *Przyjacieł Domowy*, Nr. 2, (1863): 13.

⁵ Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 151–152.

⁶ Микола Бандрівський, Олександр Бандровський, “Поява пам’яток східносередземноморських культів на Придністровському Поділлі,” *Україна в минулому*, Вип. 2, (1992): 9–10.

Який ж, все-таки, із цих двох текстів є правильнішим, спробуємо з'ясувати дещо пізніше у процесі розгляду проблеми походження пам'ятки⁷.

І. 3. Питання сакрального призначення.

За Т. Рибіцьким: “Ця рука, без сумніву, була знаком римської когорти, яку носили на древку перед військом”⁸. В. Деметрикєвич припускав, що вона є копією наверхшя римського військового штандарту і була виготовлена з метою виконання особистої посвяти помічником центуріона Гаєм божеству Юпітерові Доліхенові⁹. Й. Цінгерле вважав її оригінальним вотивним предметом¹⁰. Він вказує на відмінність знахідки з Мишкова від іншого типу – божих рук з випростаними великим, вказівним, середнім і зігнутими двома останніми пальцями, з доданими символічними предметами або без них¹¹. Виходячи з цього, дослідник висловив думку, що мишківська рука репрезентує предмет, пожертвований божеству¹², а посвяту, яку військовик вчинив богині перемоги, можна трактувати як подяку за воєнний успіх¹³.

⁷ Див.: пункт І. 5. цього дослідження.

⁸ Tomasz Rybicki, “Zabytki rzymskie w Galicji,” *Przyjaciel Domowy*, Nr. 2, (1863): 13.

⁹ Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 151–152.

¹⁰ Ibidem, 153. Поп.: Alfred von Domaszewski, *Die Fahnen im römischen Heer*. (Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1885), 37, Fig. 14, S. 42, Fig. 19, S. 43, Fig. 29, 30.

¹¹ Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 153.

¹² Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 153–154. В цій ситуації доречно згадати заперечення згаданої тези дослідником Доном Люстгаусом (Don Lusthaus – пол.). Він наголошує на тому, що опублікована К. Дільтеєм (К. Dilthey – нім.) рука з триєстського музею має апотропеїчний (магічний захисний) елемент – змію, яка, обвиваючи руку, повзе вздовж великого пальця. Див.: Don Lusthaus, “Brazowa rączka wotywna z Myszkowa,” *Archeologia*, № 1, (1947): 175, tab. I/1; K. Dilthey “Drei Votivhände aus Bronze,” *Archäologisch-Epigraphischen Mitteilungen aus Oesterreich*, hrsg. O. Benndorf und O. Hirschfeld, Jahrgang II, Heft V, (1878): 57, Taf. III, 1–2. Дослідник прирівнює її з іншою подібною рукою із колекції Франца Трау (Franz Trau) з Відня, яку також опублікував К. Дільтей. Її зап'ястя теж оплетене змією, а вказівний і середній палець тримають шишку італійської сосни – пинії (pinus pinea) Див.: Don Lusthaus, “Brazowa rączka wotywna z Myszkowa,” *Archeologia*, № 1, (1947): 175, tab. I/2; K. Dilthey “Drei Votivhände aus Bronze,” *Archäologisch-Epigraphischen Mitteilungen aus Oesterreich*, hrsg. O. Benndorf und O. Hirschfeld, Jahrgang II, Heft V, (1878): 57, Taf. III, 3–4. Логічним було б припустити, вважає Д. Люстгаус, що й рука з Триєста тримала у пальцях якийсь апотропеїчний елемент. Крім цього він наголошує, що обидві руки не мають написів. Тому на підставі зроблених висновків Д. Люстгаус відкидає тезу К. Дільтея, що пам'ятка з Триєста належить до категорії вотивних рук. Див.: Don Lusthaus, “Brazowa rączka wotywna z Myszkowa,” *Archeologia*, № 1, (1947): 175.

¹³ Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 154. Поп.: Alfred von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*. (Trier: Verlag der Fr. Linz'schen Buchhandlung, 1895), 39.

Окрім цього, Й. Цінгерле наголошував на тому, що мишківська пам'ятка, подібно до вотивної руки з Гедернгайма, є вже другою знахідкою, яку присвятила Доліхенові військова особа¹⁴. Фігурка з Гедернгайма добре описана в історичній літературі. Їй присвячені і окремі студії¹⁵, і згадки у працях про культ Юпітера Доліхена¹⁶. Знахідку виявлено в 1831 або 1839 рр., і вона зараз зберігається у Лондоні¹⁷. Це бронзова розпростерта рука з частиною передпліччя (загальна довжина 12,5 см), на якому вигравіруваний напис: IOVI DOLICENO / G IVL MARINVS / † BRITTONVM / GVRVEDENS / D D¹⁸. Його прочитання виглядає так: Iovi Dolic(h)eno / G(aius) Iul(ius) Marinus / (centurio) Brittonum / Gurvedens(ium) / d(onum) d(edit)¹⁹, тобто: Юпітерові Доліхенові / Гай Юлій Марінус / центуріон британців / гуведенських (різновид римські авксилії, назва якої до кінця не розгадана²⁰) / пожертву посвятив.

На противагу Й. Цінгерле, Д. Люстгаус не вважав руку з Мишкова ні апотропеїчною, ні рукою жертводавця. На його думку вона орієнтована на т. зв. "manus" (руки) римських військових штандартів²¹. Тобто може бути елементом культової атрибутики Юпітера Доліхена і мабуть таки виконувала роль наверша римського військового прапора²².

¹⁴ Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, "Fund aus Ostgalizien," *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 155. *Поп.*: J. Becker, *Die Hedderheimer Votivhand*. (Frankfurt am Main: Druck von Carl Kruthoffer, 1861), 9; Felix Hettner, *De Iove Dolicheno*. (Bonnae: Typis Caroli Georgi, univ. typogr., 1877), 38–39, nr. 32; Albertus Henricus Kann, *De Iovis Dolicheni cultu*. (Groningae: Apud J. B. Wolters, 1901), 102 nr. 141.

¹⁵ J. Becker, *Die Hedderheimer Votivhand*. (Frankfurt am Main: Druck von Carl Kruthoffer, 1861), 10–20; J. Becker, *Drei römische Votivhände aus den Rheinlanden mit den übrigen Bronzen verwandter Art zusammengestellt nebst einem Excurse über Thonbilder des Zeus Sabazios*. (Frankfurt am Main: im Selbstverlage des Vereins; 1862), 16–19, Taf. I.

¹⁶ Felix Hettner, *De Iove Dolicheno*. (Bonnae: Typis Caroli Georgi, univ. typogr., 1877), 38–39, nr. 32; Albertus Henricus Kann, *De Iovis Dolicheni cultu*. (Groningae: Apud J. B. Wolters, 1901), 102 nr. 141.

¹⁷ *Heilderberger Akademie der Wissenschaften: Epigraphische Datenbank Heidelberg*, отримано доступ 24 січня 2021, <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058843>.

¹⁸ J. Becker, *Drei römische Votivhände aus den Rheinlanden mit den übrigen Bronzen verwandter Art zusammengestellt nebst einem Excurse über Thonbilder des Zeus Sabazios*. (Frankfurt am Main: im Selbstverlage des Vereins; 1862), 16–19, Taf. I; *Heilderberger Akademie der Wissenschaften: Epigraphische Datenbank Heidelberg*, отримано доступ 24 січня 2021, <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058843>.

¹⁹ *Heilderberger Akademie der Wissenschaften: Epigraphische Datenbank Heidelberg*, отримано доступ 24 січня 2021, <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058843>.

²⁰ Tatiana Alexandrovna Ivleva, *Britons Abroad. The mobility of Britons and the circulation of British-made objects in the Roman Empire*: Proefschrift ter verkrijging van de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden... (Leiden, 2012), 180–181.

²¹ Don Lusthaus, "Brazowa rączka wotywna z Myszkowa," *Archeologia*, № 1, (1947): 176, tab. I/4, II/3. *Поп.*: A. J. Reinach, "Signa militaria," dans le livre *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après...*, Tome quatrième, Deuxième patrie (R-S), (Paris: librairie Hachette et Cie 79, 1911), 1313, fig. 6417, 6418.

²² Don Lusthaus, "Brazowa rączka wotywna z Myszkowa," *Archeologia*, № 1, (1947): 176.

У міжвоєнний період і середині ХХ ст., завдяки новим археологічним відкриттям, отримано чергові знахідки, які дозволяють глибше зрозуміти особливості іконографії руки з Мишкова. Одну з них виявлено в 1950 р. в болгарському місті Каварна на території колишньої грецької колонії Бізоне (Вйжюнзн – давн. грец.). Пам'ятка дуже подібна за виглядом. Вона має розміри 21x7,5 см, вказівний і великий пальці тримають кулю з фігуркою Вікторії²³. Отже, здогадки про те, що на мишківській руці первісно теж була ця богиня, мають підтвердження.

Ще одна ідентична знахідка була випадково виявлена на території комуни Кетунеле (Cătunele) в Олтенії (Малій Валахії) на південному-заході Румунії, на місці колишнього римського військового табору. Про відкриття, без точного місця і дати коли це сталося, написав у статті “Деякі відкриття з Нижньої Дакії” румунський історик та археолог Тудор Думітру.²⁴ Відомо, що руїни табору містяться у селі Валя-Перілор (Valea Perilor) цієї ж комуни²⁵. Рука з Кетунеле має 11,4 см висоти і розміри в основі 4,8x4,1 см²⁶. Із опублікованих фотографій чітко видно, що артефакти з Мишкова та Кетунеле є однакові, при цьому на кулі останнього також збереглися сліди від пізніше відбитої статуетки Вікторії²⁷ (Іл. 2).

Польські дослідники Єжи Колендо та Ян Тринковський припустили, що ці обидві руки можуть бути виготовлені з однієї ливарної форми²⁸. Мишківську пам'ятку вони вважали пожевною помічника центуріона Гая, принесену Юпітерові Долихенові в його святилищі на території римського укріплення Орхею-Бістріцей (Orheiu Bistriei), де вона мала постійно залишатися²⁹.

Отже, хоч більшість дослідників припускають вотивний характер руки з Мишкова, проте форма знахідки може свідчити й про використання її як навершя римського військового штандарту. Однак наявність кількох аналогій зменшує

²³Маргарита Тачева-Хитова, “За бронзовата ръка на Долихен от Бизоне,” *Археология*, XV, Книга 2, (1974): 23–24, вид. 1; Jerzy Kolendo, Jan Trynkowski, “Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji,” w książce *20 lat archeologii w Masłomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjæra i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 83.

²⁴Tudor Dumitru, “Câteva descoperiri din Dacia Inferior,” *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Vol. II (1933–1935), (1936): 185–186, fig. 5.

²⁵Gheorghe Calotoiu, “Castrul ’i a’ezarea civilă romană de la Cătunele,” *Vertical*, 4 august 2010, îтримано доступ 21 лютого 2021, <http://www.verticalonline.ro/castrul-'i-a'ezarea-civila-romana-de-la-catunele>.

²⁶Tudor Dumitru, “Câteva descoperiri din Dacia Inferior,” *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Vol. II (1933–1935), (1936): 185.

²⁷Ibidem, 185; Jerzy Kolendo, Jan Trynkowski, “Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji,” w książce *20 lat archeologii w Masłomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjæra i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 89, гис. 4.

²⁸Ibidem, 83.

²⁹Ibidem, 84–85.

унікальність таких предметів і вказує на те, що вони радше були атрибутами бога, ніж руками жертводавця.

I. 4. Версії походження.

Проблему походження пам'ятки першим порушили В. Деметрикевич та Й. Цінгерле. Перший пов'язував її з дакійськими походами Траяна 101–102 і 105–106 рр. н. е., або ж допускав одночасне потрапляння руки у Західне Поділля разом із знайденим у сусідньому Більче-Золотому скляним келихом періоду великого переселення народів³⁰. Й. Цінгерле зазначає, що жертводавець належав до “I Флавія Ульпія римських громадян іспанців тисячної кінної когорти” (“cohors [prima] Flavia Ulpia Hispanorum milliaria equitata civium Romanorum”)³¹. На його думку присутність римського війська на території Західного Поділля можна пов'язати з часом, коли римське панування настільки зміцнилося, що було готовим до виходу за межі новостворених провінцій. Це могло статися в ході фінального етапу Першої Маркоманської війни³².

Отже, узагальнюючи викладене вище, можна зробити висновок, що Й. Цінгерле пов'язував появу вотивної руки на території Галицького Поділля з походом на цю територію римського війська у 174 р. н. е.

Таке твердження скритикував Д. Люстгаус. Він вважав, що ця єдина і, водночас, випадкова знахідка не дає жодних підстав говорити про римську військову присутність на Поділлі³³. На думку Д. Люстгауса місце походження

³⁰ Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 152.

³¹ Ibidem, 155–156. *Поп.*: Conrad Cichorius, “Cohors,” im Buch *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, hrsg. von Georg Wisowa, Siebenter Halbband: Claudius mons – Conficius, (Stuttgart: J. B. Metzlerscher Verlag, 1900), 295–296; Julius Jung, *Fasten der Provinz Dacien mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsgeschichte*. (Innsbruck: Verlag der Wagnerischen Universitäts-Buchhandlung, 1894), 118. Опираючись на дані К. Ціхорія та німецького класичного філолога та епіграфіка Ернста Гюбнера (Ernst Willibald Emil Hübner – нім.) (*дуб.*: Ernst Hübner, “Das römische Heer in Britanien,” *Hermes. Zeitschrift für Classische Philologie*, hrsg. von Emil Hübner, Sechzehnter Band, (1881): 572–574.) Ё. Цінгерле відкидає зв'язок жертводавця з іншими Іспанськими когортами або через невідповідне розташування їхніх залог, або через те, що вони були “quingenariae” (кінний допоміжний підрозділ римської армії – 500 вершників).

³² Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 156. *Поп.*: Alfred von Domaszewski, “Die Chronologie des bellum Germanicum et Sarmaticum 166 – 175,” *Neue Heidelberger Jahrbücher*; hrsg. vom Historisch-Philosophischen Vereine zu Heidelberg, Jahrgang V, (1895): 107–130; Alfred von Domaszewski, “Der Volkerbund der Marcomanenkrieges,” im Buch *Serta Harteliana*, (Wien: Verlag von F. Tempsky, 1896), 8–13; *Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom*, hrsg. Eugen Petersen, Alfred von Domaszewski, Guglielmo Calderini, Text-Band, (München: Verlagsanstalt F. Bruckmann A.-G., 1896), 122–123 S.

³³ Don Lusthaus, “Brazowa rączka wotywna z Myszkowa,” *Archeologia*, № 1, (1947): 179.

пам'ятки слід шукати в Дакії, де стаціонувала І кінна тисячна когорта іспанців³⁴, і де був досить широко розвинутий культ Юпітера Доліхена³⁵.

Як загальний висновок вчений висунув дві можливі версії появи вотивної руки у Мишкові. Перша – воєнний трофей, привезений на терени Галицького Поділля в час великого нашествия германців і сарматів на Римську імперію, в тому числі й на Дакію у 166–171 рр. н. е.³⁶ Друга – випадковий імпорт, що, подібно як і келих з Більче-Золотого, потрапив сюди значно пізніше, орієнтовно в IV ст. н. е. у період Великого переселення народів³⁷.

Богдан Януш припускав, що мишківська знахідка є елементом оздоби або навіть божеством і була привезена в результаті торговельних відносин³⁸. Леон Козловський вважав її воєнним трофеєм, принесеним гетами з Дакії³⁹. Сільвіу Санье був переконаний, що рука з Мишкова пов'язана з діями римської армії проти костобоків, або ж вона потрапила сюди як воєнна здобич⁴⁰.

Дослідники Олександр Бандровський та Микола Бандрівський, визначають хронологічні рамки пам'ятки 180–230 рр. н. е.⁴¹. Виходячи із наведеного ними

³⁴ Don Lusthaus, "Brązowa rączka wotywna z Myszkowa," *Archeologia*, № 1, (1947): 181. *Pop.*: Conrad Cichorius, "Cohorc," im Buch *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, hrsg. von Georg Wisowa, Siebenter Halbband: Claudius mons – Conficius, (Stuttgart: J. B. Metzlerscher Verlag, 1900), 295–296; Julius Jung, *Fasten der Provinz Dacien mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsgeschichte*. (Innsbruck: Verlag der Wagnerischen Universitäts-Buchhandlung, 1894), 118.

³⁵ Don Lusthaus, "Brązowa rączka wotywna z Myszkowa," *Archeologia*, № 1, (1947): 181. Наприклад, на території колишньої Дакії артефакти пов'язані з культом цього сирійського божества, були знайдені в місцевостях Bilak (зараз с. Domne'ti), Kapjon (зараз с. Coplean), Vármező (зараз с. Свтру Cetrii), Napoca (зараз місто Cluj-Napoca), Apulum (зараз м. Alba Iulia), Ampelum (зараз м. Zlatna), Sarmizegetuza, Tibiscum (зараз м. Caransebe'), Cibinium (зараз м. Sibiu). *Див.*: Felix Hettner, *De Iove Dolicheno*. (Bonnae: Typis Caroli Georgi, univ. typogr., 1877), 32–33, nr. 1–11; Albertus Henricus Kann, *De Iovis Dolicheni cultu*. (Groningae: Apud J. B. Wolters, 1901), 37–40, nr. 6–18. Один із цих написів свідчить про жерця, який власним коштом відбудував храм Доліхена. *Див.*: *CIL*, III supplementum: *inscriptiones Orientis et Illyrici Latinarum supplementum*, ediderunt Theodorus Mommsen, Otto Hirschfeld, Alfredus von Domaszewski, Pars prior, (Berolini: Apud Georgium Reimerum, 1902), 1393, nr. 7760; Felix Hettner, *De Iove Dolicheno*. (Bonnae: Typis Caroli Georgi, univ. typogr., 1877), 33, nr. 8; Albertus Henricus Kann, *De Iovis Dolicheni cultu*. (Groningae: Apud J. B. Wolters, 1901), 38, nr. 11.

³⁶ Don Lusthaus, "Brązowa rączka wotywna z Myszkowa," *Archeologia*, № 1, (1947): 181. *Pop.*: *The Scriptorae Historiae Augustae*, with an English translation by David Magiae, Volume I, (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 1991), 186–187.

³⁷ Don Lusthaus, "Brązowa rączka wotywna z Myszkowa," *Archeologia*, № 1, (1947): 181. *Pop.*: Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, "Fund aus Ostgalizien," *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII. Zweite Heft, (1904): 152.

³⁸ Bohdan Janusz. *Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego*. (Lwów: Nakładem wydawnictwa polskiego, 1919), 143.

³⁹ Leon Kozłowski. *Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej*. (Lwów, 1939), 93.

⁴⁰ Jerzy Kolendo, Jan Trynkowski, "Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji," w książce *20 lat archeologii w Mastomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjaera i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 82.

⁴¹ Микола Бандрівський, Олександр Бандровський, "Поява пам'яток східносередземноморських культів на Придністровському Поділлі," *Україна в минулому*, Вип. 2, (1992): 15.

варіанту прочитання напису, де знак V трактується як: “кінної п’ятисотенної”⁴², автори ототожнюють мишківську руку не з “І Флавія Ульпія римських громадян іспанців тисячною кінною когортою”, а з “І Іспанською вірною благочестивою кінною п’ятисотенною когортою” (“cohors I Hispanorum pia fidelis equitata quingenaria”)⁴³, що стаціонувала в таборі Ларгіана (castrum Largiana)⁴⁴. Факт появи посвяченої Юпітеруjs Доліхенові руки на Західному Поділлі вони пов’язують із перебуванням там вексиліцій (vexillationis) – військових кінних допоміжних загонів особливого призначення⁴⁵. Ще одним вагомим аргументом, який О. Бандровський і М. Бандрівський використовують, щоб підтвердити факт перебування римських військ в Західному Поділлі, є прямокутна цегла, знайдена в середині XIX ст. у цьому ж таки Мишкові. За словами науковців, на її бічній стороні наявний відбиток штампу зі скороченим написом “COH.X.MAUR”⁴⁶ (або “COH.x.MIL.MAVR”⁴⁷).

Серед загальних висновків, які зробили О. Бандровський та М. Бандрівський, слід виокремити такий: “У першій половині III ст. н. е. (скоріш за все у другій його чверті) воїни Першої Іспанської і X-ої Мавританської когорт мали свій осідок (табір?) в околицях теперішніх Борщева та Заліщик і виконували функції, які поклалися на подібного роду з’єднання”⁴⁸.

Специфіка запропонованої гіпотези та особливість подачі матеріалу дає підстави для деяких коментарів. Стаття “Поява пам’яток східносередземноморських культур на Придністровському Поділлі” значною мірою написана на основі Додатку № 2 кандидатської дисертації О. Бандровського “Взаємовідносини Римської імперії з племенами Карпатського регіону в I–III ст. н. е.”⁴⁹, а також опублікованої ним статті “До питання про роль допоміжних з’єднань на Дакійському лімесі”⁵⁰.

⁴² Див.: пункт I. 3. цього дослідження.

⁴³ Слід зазначити, що правильно назва цієї військової одиниці звучить: “І п’ятисота піша іспанців, послужна віддана когорта” (“Cohors [prima] Hispanorum [quingenaria peditata] pia fidelis”). Див.: Николай Иванович Соловьянов, Алексей Анатольевич Багузов, “Кельтиберы в римской армии на рейнско-германском лимесе,” *Манускрипт*, Том 13, Випуск 2, (2020): 63.

⁴⁴ Микола Бандрівський, Олександр Бандровський, “Поява пам’яток східносередземноморських культур на Придністровському Поділлі,” *Україна в минулому*, Вип. 2, (1992): 17.

⁴⁵ Там само, 18–19.

⁴⁶ Там само, 20.

⁴⁷ Олександр Генріхович Бандровський, “Свідчення про перебування римських допоміжних з’єднань у Подністров’ї,” *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*, Вип. 2, (1992): 43.

⁴⁸ Микола Бандрівський, Олександр Бандровський, “Поява пам’яток східносередземноморських культур на Придністровському Поділлі,” *Україна в минулому*, Вип. 2, (1992): 22.

⁴⁹ Олександр Генріхович Бандровський, *Взаимоотношения Римской империи с племенами Карпатского региона в I – III вв. н. э.*: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.03 Всеобщая история. (Москва, 1988), 296–303.

⁵⁰ Бандровський Олександр Генріхович. “До питання про роль допоміжних з’єднань на Дакійському лімесі,” *З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету*, Вип. 27, (1992): 84–91.

Невідомо чому знак V у згаданій вище дисертації потрактований як “*equitata quingenaria*” (“кінна п’ятисотенна”)⁵¹. Адже він присутній на відбитках штампів на цеглах з римського військового табору в Орхею-Бістріцей (*Orheiu Bistriei*)⁵², де стаціонувала І тисячна когорта іспанців⁵³. Для прикладу можна також навести віднайдені молодшим науковим співробітником Львівського історичного музею Миколою Майорчаком дві паралелі серед римських епіграфічних пам’яток з Британії, де знак V трактується як “*milliaria*” (“тисячна”)⁵⁴.

Автори зазначають, що вперше зображення мишківської руки опубліковане у виданні: “*Przegląd archeologiczny. Lwów, 1976. Z. 1. Tabl. V, fig. 2*”⁵⁵. Там само мала б бути репродукція цегли зі штампом когорти мавританців (“*Przegląd archeologiczny. Lwów, 1976. Z. 1. Tabl. V, fig. 3*”⁵⁶). Однак той часопис взагалі не містить таблиць із зображеннями⁵⁷. Важливо, що на нього не робить посилання жоден інший дослідник цієї знахідки.

З точки зору Є. Колендо та Я. Тринковського⁵⁸ рука з Мишкова є одним із небагатьох прикладів встановлення “історії подій”, оскільки дає відповіді на проблему свого походження, як потрапила за межі лімесу і як дісталася місця виявлення. Вигравіруваний напис дозволяє ствердити, що це була пожертва, яку склав Юпітерові Долихенові помічник центуріона І тисячної когорти іспанців. Ця військова одиниця стаціонувала на терені Поролісської Дакії (*Dacia Prolissensis*)⁵⁹ в укріпленні Орхею-Бістріцей (*Orheiu Bistriei*). Очевидно, тут також

⁵¹ Александр Генрихович Бандровский, *Взаимоотношения Римской империи с племенами Карпатского региона в I – III вв. н. э.*: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.03 Всеобщая история. (Москва, 1988), 296–297.

⁵² Евгений Сергеевич Ткач, “Костобоки в Маркоманских войнах,” *Revista Arheologica. Serie nouă*, Vol. IX, № 2, (2013): 91, рис. 5.

⁵³ Jerzy Kolendo, Jan Trynkowski, “Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji,” w książce *20 lat archeologii w Masłomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjæra i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 83–86, 89, rys. 5.

⁵⁴ *Roman Inscriptions of Britain (дали RIB): 968. Altar dedicated to Fortuna Conservatrix*, отримано доступ 15 лютого 2021, <https://romaninscriptionsofbritain.org/inscriptions/968>; *RIB: 978. Building dedication to the Emperor Severus Alexander by First Aelian Cohort of Spaniards*, отримано доступ 15 лютого 2021, <https://romaninscriptionsofbritain.org/inscriptions/978>.

⁵⁵ Микола Бандрівський, Олександр Бандровський, “Поява пам’яток східносередземноморських культів на Придністровському Поділлі,” *Україна в минулому*, Вип. 2, (1992): 9.

⁵⁶ Там само, 19.

⁵⁷ *Przegląd archeologiczny*, Rok I, Zeszyt I, 20 kwietnia 1876, (Lwów: Nakadem Towarzystwa archeologicznego krajowego, 1876). 32 s.

⁵⁸ Дослідники наводять доволі широкий перелік літератури, де згадується вотивна рука з Мишкова. Також тут можна ознайомитися із списком робіт з історії І тисячної когорти іспанців. Див.: Jerzy Kolendo, Jan Trynkowski, “Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji,” w książce *20 lat archeologii w Masłomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjæra i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 81–82.

⁵⁹ *Ibidem*, 79–80.

Іл. 1. Вотивна рука, посвячена Юпітерові Доліхенові з Мишкова. Україна (Львівський історичний музей, інв. № А-38410).

Іл. 2. Рука з Кетунеле. Румунія (за: Kolendo J., Trynkowski J. Rączka wotywna z Myszkowa... ryc. 4).

Іл. 3. Апогропеїчна рука з Катеринославської губернії
(за: Фармаковській Б. В. Бронзовая вотивная ручка...
Табл. XVI).

Іл. 4. Апогропеїчна рука, поячена Сабазію з Аванша.
Швейцарія (за: Blinkenberg Ch. Darstellungen des
Sabazios... taf. III).

мала б перебувати вотивна рука, яку згодом знайшли у Мишкові⁶⁰. Виходячи із стилю виконання напису, а особливо форми літери “М” – V, Є. Колендо та Я. Тринковський гіпотетично визначають час її появи – друга пол. II – 40-ві рр. III ст. н. е.⁶¹

На їхню думку, вотивну руку вивезли з табірної святилища варвари як військову здобич⁶². Дослідники висувають два можливі варіанти нападу на римський військовий табір в Орхею-Бістріцей: 1) під час навали костобоків на Дакію у 167 р. н. е. або ж в ході якогось іншого походу в період Маркоманських війн; 2) у результаті набігів варварів на Дакію в кін. II – 40-х рр. III ст. н. е.⁶³

Отже, підсумовуючи аналіз історіографії з окресленого питання слід зазначити, що в наукових колах прийнятні є припущення, за яким мишківська рука пов’язується із нападом варварів на Римську Дакію. Найімовірніше, це могло статися в часі Першої Маркоманської війни (161–175). Думку про тривале перебування римських військових на північ від Карпат сприймають здебільшого скептично. Практично у всіх дослідників не викликає сумнівів зв’язок помічника центуріона Гая з I тисячною когортою іспанців. Натомість версію, що мишківська пам’ятка має стосунок до “I Іспанської вірної благочестивої кінної п’ятисотенної когорти” можна вважати недостатньо аргументованою і дискусійною.

II. Рука з колишньої Катеринославської губернії Російської імперії.

II.1. Обставини виявлення.

Пам’ятку закупив у 1900 р. Імператорський Ермітаж за посередництва Імператорської археологічної комісії у Є. О. Мигунової, про яку детальніша інформація відсутня. За свідченням цієї жінки, статуетку знайшли на території тодішньої Катеринославської губернії⁶⁴ (теперішня Дніпропетровська область).

II.2. Опис знахідки.

Згідно з описами дослідників історії Північного Причорномор’я Бориса Фармаковського та Марії Кобиліної фігурка виглядає так. Це – виконана з бронзи жіноча права рука висотою 17 см. Її пальці складені немов для благословення чи звернення до бога: вказівний і середній – підняті, два інші – пригнуті, великий палець відставлений у бік. З кінчика великого пальця проростає шишка пінії.

⁶⁰ Jerzy Kolendo, Jan Trynkowski, “Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji,” w książce *20 lat archeologii w Masłomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjæra i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 79–80.

⁶¹ Ibidem, 84.

⁶² Jerzy Kolendo, Jan Trynkowski, “Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji,” w książce *20 lat archeologii w Masłomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjæra i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 84–85.

⁶³ Ibidem, 85–86.

⁶⁴ Борисъ Владимировичъ Фармаковскій, “Бронзовая вотивная ручка изъ Екатеринославской губернии,” *Извѣстія Императорской археологической коммисіи*, Выпускъ 3-й, (1902): 118.

Рука оздоблена рельєфними зображеннями. Нижче долоні, на кисті, в півкрузі зображена лежача жінка, яка тримає біля лівої груді немовля, над нею – стоячи, (напевно хижий) птах. На самому півкрузі розташований невеликий столик, на якому лежать три невідомі предмети. Під великим пальцем наявні велика ваза (амфора), гілка дерева (напевно дуба) і жаба. Над гілкою зображена ящірка. Лівіше на пальці і над жабою проглядаються якісь предмети, що залишаються неідентифікованими. На тильній частині руки зображені: терези під вказівним і середнім пальцями, кірікейон (кадуцей) і змія, котра сповзає по двох пригнутих до долоні пальцях. За змією зверху – черепаха, а під нею – низка предметів, характер яких визначити важко. На своїй поверхні пам'ятка має дрібні вибоїни і коричневі плями⁶⁵ (**Лл. 3**). М. Кобиліна датує її III ст. н. е.⁶⁶. Описаний культовий предмет зберігається в Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі.

П.3. До проблеми про сакральне призначення.

Такого або подібного типу руки є досить поширеними і віддавна згадуються у відповідній літературі. Наприклад, такі знахідки відомі з каталогів кінця XVII – XVIII ст., а саме з 1692⁶⁷, 1701⁶⁸ та 1762⁶⁹ рр.

Руки з різними додатками характерні для культів різних східних божеств, наприклад Сабазія чи Серапіса, однак вони не є повністю з ними пов'язані та, мабуть, мають свою окрему символіку⁷⁰. На подібних до катеринославської знахідки артефактах на вказівному та середньому пальці збоку долоні інколи може зображуватися погруддя Сабазія, як, наприклад, на руці із Національної бібліотеки у Парижі⁷¹, чи знахідці, опублікованій у праці Карла Шумахера⁷². Проте на іншій, майже аналогічній пам'ятці, що зберігалася в Старому музеї у

⁶⁵ Борись Владимирович Фармаковскій, “Бронзовая вотивная ручка изъ Екатеринославской губерніи,” *Извѣстія Императорской археологической комиссіи*, Выпускъ 3-й, (1902): 118; Мария Михайловна Кобылина, *Изображенія восточныхъ божествъ в Северномъ Причерноморьѣ в первыхъ вѣкахъ н. э.* (Москва: Наука, 1978), 47.

⁶⁶ Там само, 47.

⁶⁷ R. P. Claude du Molinet. *Le cabinet de la bibliothèque de Sainte Genevieve...* (Paris: Chez Antoine Dezallier, 1692), 16, pl. 9, n° IX.

⁶⁸ Laurentio Begero. *Thesauri Regii et Electoralis Brandenburgici*, Volumen tertium. (Coloniae: Marchicae impressit Ulricus Liebpertus, typographus Regius & Electoralis Brandenburgicus, 1701), 404.

⁶⁹ *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises*, Tome cinquieme. (Paris: Chez T. M. Tilliard, Libraire, Quai des Augustins à Saint Benoît, 1762), 176–177, pl. XLIII, ne I, II.

⁷⁰ Don Lusthaus, “Brazowa rączka wotywna z Myszkowa,” *Archeologia*, № 1, (1947): 172.

⁷¹ *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises*, Tome cinquieme. (Paris: Chez T. M. Tilliard, Libraire, Quai des Augustins à Saint Benoît, 1762), 176–177, pl. XLIII, ne I, II; Ernest Babelon, J.-Adrien Blanchet. *Catalogue des bronzes des antiques de la Bibliothèque Nationale. Ouvrage illustré de 1.100 dessins par Saint-Elme Gautier*. (Paris: Ernst Leroux, éditeur, 1895), 460, n° 1064.

⁷² Karl Schumacher, *Großherzogliche Vereinigte Sammlungen zu Karlsruhe. Beschreibung der Sammlung antiker Bronzen*. (Karlsruhe: J. Bielefeldes Verlag, 1890), Taf. XV.

Берліні⁷³, на тому ж самому місці бачимо бюст Серапіса⁷⁴. Відома також ще одна рука з Римського музею в Аванші (Avenches; раніше Aventicum) (невелике селище в кантоні Во, Швейцарія), на якій, окрім Сабазія, є ще три погруддя греко-римських богинь⁷⁵ (Лл. 4). Напевно опираючись на подібні дані Б. Фармаковський доходить слушного висновку: “не може підлягати сумніву, що загалом всі ручки представляють посвячення різним богам”⁷⁶.

На руці з Катеринославської губернії, як вже згадувалося вище, наявний стіл з дарами на честь божества, хоча зображення його самого відсутнє. Відповідно, ми не можемо відповісти на питання, якому саме богу вона була посвячена⁷⁷. Натомість відомо у зв'язку з якими подіями це сталося. Присутність на фігурці лежачої жінки з дитиною вказує, що такі руки жертвували жінки після пологів. Із народженням дитини пов'язані також жести і рельєфи цих рук⁷⁸. Зображення ящірки, черепахи, жаби, змії мали б відвертали згубну дію лихого ока, тому їх можна зустріти на різного роду амулетах⁷⁹. Подібні апотропеїчні функції також виконував птах, шишка пінії, амфора, гілка, кірікейон і терези⁸⁰, а також сам жест руки⁸¹.

⁷³ *Antikensammlung [Fr. 1333] Votivhand des Sabazios*, отримано доступ 18 березня 2021, <https://smb.museum-digital.de/index.php?t=objekt&oges=9663&cacheLoaded=true>.

⁷⁴ Laurentio Begero. *Thesauri Regii et Electoralis Brandenburgici*, Volumen tertium. (Coloniae: Marchicae impressit Ulricus Liebpertus, typographus Regius & Electoralis Brandenburgicus, 1701), 404; H. Blümner, “Amulett,” im Buch *Denkmäler der klassischen Altertums zur Erläuterung des Lebens der Griechen und Römer in Religion, Kunst und Sitte*, hrsg. August Baumeister, I Band (Abraxas – Ixion), (München und Leipzig: Druck und Verlag von R. Oldenbourg, 1889), 75, Abb. 75a–76b; G. Lafaye, “Fascinum, fascinus,” dans le livre *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines... Tome deuxième. Deuxième patrie (F-G)*, (Paris: librairie Hachette et Cie 79, 1896), 985, fig. 2886.

⁷⁵ H. Meher, “Die Votivhand. Eine römische Bronze von Aventicum,” *Mitteilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, Band XI, Heft 2, (1856): 49; C. Bursian, “Aventicum helvetiorum,” *Mitteilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, Band XVI, Heft 4, (1869): Taf. XVIII; Christian Blinksberg, “Darstellungen des Sabazios und Denkmäler seines Kultes,” im Buch *Archäologischen Studien*, (Kopenhagen: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag; Leipzig: Otto Harrassowitz Buchhandlung, 1904), Taf. III–IV.

⁷⁶ Борись Владимировичь Фармаковскій, “Бронзовая вотивная ручка изъ Екатеринославской губернии,” *Извѣстія Императорской археологической коммисіи*, Выпускъ 3-й, (1902): 119.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само, 119–120.

⁷⁹ Там само. *Pop.*: Jahn Otto, “Über den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten,” *Berichte über die Verhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Classe*, Siebenter Band, (1855): 97–100, Taf. III; G. Lafaye, “Fascinum, fascinus,” dans le livre *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines... Tome deuxième. Deuxième patrie (F-G)*, (Paris: librairie Hachette et Cie 79, 1896), 987, fig. 2887–2888.

⁸⁰ Борись Владимировичь Фармаковскій, “Бронзовая вотивная ручка изъ Екатеринославской губернии,” *Извѣстія Императорской археологической коммисіи*, Выпускъ 3-й, (1902): 119–120; Jahn Otto, “Über den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten,” *Berichte über die Verhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Classe*, Siebenter Band, (1855): 97–100, Taf. III.

⁸¹ Борись Владимировичь Фармаковскій, “Бронзовая вотивная ручка изъ Екатеринославской губернии,” *Извѣстія Императорской археологической коммисіи*, Выпускъ 3-й, (1902): 121.

Отже, на відміну від мишківської, катеринославська рука має чітко виражений апотропеїчний характер. Проте залишається відкритим питання: якому саме божеству вона була посвячена? Невідомим є й походження пам'ятки: наразі не можливо чітко сказати чи пов'язувати її з черняхівською культурою, чи з сарматами, які заселяли у III ст. н. е. цю територію. Можна допустити, що предмет міг також потрапити сюди з районів Північного Причорномор'я.

На думку більшості вчених, знайдена у Мишкові рука має чітко виражений вотивний характер. Дискусійною виглядає проблема її атрибуції. Найправдоподібніше пам'ятка не є рукою жертводавця, а є одним із елементів культової символіки Юпітера Доліхена. Не викликає сумніву запропонований О. Борманом варіант прочитання вигравіруваного на знахідці напису стосовно її прив'язки до I тисячної когорти іспанців. Ймовірно рука з'явилася на Західному Поділлі в кін. II ст. н. е. як військова здобич варварів. Щодо апотропеїчної руки з території Українського степу (кол. Катеринославської губернії), питання, якому саме божеству вона була присвячена і як потрапила у цей регіон, залишається відкритим. Загалом можна впевнено стверджувати, що культові руки потрапили на територію України випадково і не використовувалися на цих теренах з релігійною метою.

P.S. Автор висловлює подяку вчительці німецької мови Бродівської гімназії ім. І. Труша Іванні Гончар за допомогу в перекладі німецькомовної літератури.

BRONZE CULT HANDS OF ROMAN TIME FROM THE TERRITORY OF UKRAINE: ORIGIN AND SACRED PURPOSE (ACCORDING TO HISTORIOGRAPHY)

Andriy KORCHAK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Archaeology and Special Historical Studies
Universytetska Street 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: naum2109@ukr.net

Two bronze hands associated with the confession of oriental cults are very interesting archaeological items found on the territory of Ukraine. The first one comes from the village Myshkiv in Western Podillya, another – from the territory of the Ukrainian steppe. These artifacts are well studied by specialists in archeology, ancient history, theologians, but most of the works on this subject are written in German, Polish and Russian and, because of different reasons, are inaccessible to the Ukrainian reader. The main thesis of the article is an attempt to generalize diverse approaches, versions and concepts and to represent a relatively integral picture of the origin and religious purpose of these cult hands. The main idea of the article is to publish some quite new conclusions and clarifications made during the author's own research.

The author examines the history of the discovery of these monuments, indicates the places of their storage, presents detailed sculptural descriptions. While speaking about the hand from Myshkiv, the text of the inscription is clearly reproduced. Three different interpretations of this inscription, offered

in the works of T. Rybicki (ego), E. Bormann (a), M. Bandrivsky and O. Bandrovsky, are given, as well as their translations into Ukrainian.

The approaches of various scientists on the issue of the sacred purpose of the hand from Myshkiv were analyzed in the article. T. Rybicki considered that it is the top of a Roman military standard. According to J. Zingerle, it is the hand of a contributor who has made a dedication to Jupiter Dolichenus for his military success. But D. Lusthaus thinks it is a symbol of the deity himself, which was also served as the top. J. Kolendo and J. Trynkowski defended the opinion of using of this hand only for religious purposes in the sanctuary at Orheiu Bistriei. Figures from Cătunele in Romania and Kavarna in Bulgaria are considered to be similar. It is important that the last one has a figure of Victoria, which is absent on the hands from Myshkiv and Cătunele. Basing on the interpretation of the sign ⊗ engraved on the hand as – miliaria (the thousandth), T. Rybicki, E. Bormann, J. Zingerle, J. Kolendo and J. Trynkowski believe that it is “cohorsprima Flavia Ulpia Hispanorum miliaria equitat civium Romanorum”. Instead, M. Bandrovsky and O. Bandrovsky interpret this sign as “equitataquingenaria” (the five hundredth cavalry) and correlate it with “prima I Hispanorum pia fidelis equitata quingenaria”.

B. Farmakovsky's position about the appointment of a hand from the territory of the former Ekaterinoslav province is considered. His thought that such objects may be associated not only with Sabazios or Serapis, but also with the cults of other deities, has been proved. But there is no answer yet, whom exactly the hand from the territory of the Ukrainian steppe was dedicated. Instead, it is known that the cause of the donation was the childbirth of an unknown woman. B. Farmakovsky's characteristic of all available reliefs on the hand is presented. According to these arguments, the images of animals on the statuette had to turn away the harmful effects of the evil eye. Basing on this, the hand can be defined as a cult object that has an apotropaic character.

The results of the study include detailed analysis of historiography devoted to the study of bronze cult hands found in Ukraine, the involvement of a large amount of additional literature, the presentation of a number of images of similar monuments. The votive character of the Myshkiv hand and the apotropaic character of the Ekaterinoslav one is determined. There are many strong arguments in favour of the statement that the hand from Myshkiv has a direct connection with the thousandth cohort of Spaniards.

Keywords: bronze cult hands, Myshkiv, Jupiter Dolichenus, the thousandth cohort of Spaniards, dedication, votive and apotropaic objects.

REFERENCES

- Antikensammlung [Fr. 1333] Votivhand des Sabazios*, отримано доступ 18 березня 2021, <https://smb.museum-digital.de/index.php?t=objekt&oges=9663&cacheLoaded=true>. (in German and English)
- Bandrivskiy, Mykola, Bandrovskiy, Oleksandr. “Poyava pam'yatok skhidnoseredzjemnomorskykh kultiv na Prydnistrovskomu Podilli,” *Ukrayina v mynulomu*, Vyp. 2, (Lviv, 1992): S. 5–26. (in Ukrainian)
- Bandrovskiy, Aleksandr. *Vzaimootnosheniya Rimskoy imperii s plemenami Karpat'skogo regiona v I – III vv. n. e.*: dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.03 Vseobshchaya istoriya. (Moskva, 1988), 388 s. (in Russian)
- Bandrovskiy, Oleksandr. “Do pytannya pro rol dopomizhnykh z'yednan na Dakiyskomu limesi,” *Z istoriyi starodavnosti i serednovichchya. Visnyk Lvivskoho universytetu*, Vyp. 27, (Lviv, 1992): S. 84–91. (in Ukrainian)
- Bandrovskiy, Oleksandr. “Svidchennya pro perebuvannya rymskykh dopomizhnykh z'yednan u Podnistrov'yi,” *Novi materialy z arkeolohiyi Prykarpattya i Volyni*, Vyp. 2, (Lviv, 1992): S. 43–45. (in Ukrainian)
- Becker, J. *Die Hedderheimer Votivhand*. (Frankfurt am Main: Druck von Carl Kruthoffer, 1861), 23 s. (in German)

- Becker, J. *Drei römische Votivhände aus den Rheinlanden mit den übrigen Bronzen verwandter Art zusammengestellt nebst einem Excursus über Thonbilder des Zeus Sabazios*. (Frankfurt am Main: im Selbstverlage des Vereins; 1862), 32 s. (in German)
- Begero, Laurentio. *Thesauri Regii et Electoralis Brandenburgici*. Volumen tertium. (Coloniae: Marchicae impressit Ulricus Liebpertus, typographus Regius & Electoralis Brandenburgicus, 1701), 505 p. (in Latin)
- Blinkenberg, Christian, “Darstellungen des Sabazios und Denkmäler seines Kultes,” im Buch *Archäologischen Studien*, (Kopenhagen: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag; Leipzig: Otto Harrassowitz Buchhandlung, 1904), S. 66–128. (in German)
- Blümner, H. “Amulett,” im Buch *Denkmäler des klassischen Altertums zur Erläuterung des Lebens der Griechen und Römer in Religion, Kunst und Sitte*, hrsg. August Baumeister, I Band (Abraxas – Ixion), (München und Leipzig: Druck und Verlag von R. Oldenbourg, 1889), S. 75–77. (in German)
- Bursian, C. “Aventicum helvetiorum,” *Mitteilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, Band XVI, Heft 4, (Zürich: In Commission bei S. Höhr. Druck von David Bürkli, 1869): S. 41–52, Taf. XIV – XXII. (in German)
- Calotoiu, Gheorghe. “Castrul ‘i a’ezarea civilă romană de la Cătunele,” *Vertical*, 4 august 2010, отримано доступ 21 лютого 2021, <http://www.verticalonline.ro/castrul-'i-a'-ezarea-civila-romana-de-la-catunele>. (in Romanian)
- Cichorius, Conrad. “Cohors,” im Buch *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, hrsg. von Georg Wisowa. Siebenter Halbband: Claudius mons – Conficius, (Stuttgart: J. B. Metzlerscher Verlag, 1900), S. 231–356. (in German)
- Demetrykiewicz, Włodzimierz, Zingerle, Jozeph. “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (Wien Alfred Hölder k. u. -k. Hof- und Universitäts-Buchhändler, 1904) S. 149–158. (in German)
- Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom*, hrsg. Eugen Petersen, Alfred von Domaszewski, Guglielmo Calderini, Text-Band, (München: Verlagsanstalt F. Bruckmann A.-G., 1896), 128 S. (in German)
- Dilthey, K., “Drei Votivhände aus Bronze,” *Archäologisch-Epigraphischen Mitteilungen aus Oesterreich*, hrsg. O. Benndorf und O. Hirschfeld, Jahrgang II, Heft V, (Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold’s Sohn, 1878): S. 44–65. Taf. III und IV. (in German)
- Domaszewski, Alfred. “Der Volkerbund der Marcomanenkrieges,” im Buch *Serta Harteliana*, (Wien: Verlag von F. Tempsky, 1896), S. 8–13. (in German)
- Domaszewski, Alfred. “Die Chronologie des bellum Germanicum et Sarmaticum 166–175,” *Neue Heidelberger Jahrbücher*, hrsg. vom Historisch-Philosophischen Vereine zu Heidelberg, Jahrgang V, (Heidelberg: Verlag von G. Koester, 1895): S.107–130. (in German)
- Domaszewski, Alfred. *Die Fahnen im römischen Heer*. (Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold’s Sohn, 1885), 82 s. (in German)
- Domaszewski, Alfred. *Die Religion des römischen Heeres*. (Trier: Verlag der Fr. Linz’schen Buchhandlung, 1895), 125 s. (in German)
- Dumitru, Tudor. “Câteva descoperiri din Dacia Inferiora,” *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Vol. II (1933–1935), (Cluj, 1936): P. 181–191. (in Romanian)
- Farmakovskiy, Boris. “Bronzovaya votivnaya ruchka iz Yekaterinoslavskoy gubernii,” *Izvestiya Imperatorskoy arkheologicheskoy kommissii*, Vypusk 3-y, (S.-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk, 1902): S. 118–121, Tabl. XVI. (in Russian)

- Heilderberger Akademie der Wissenschaften: Epigraphische Datenbank Heidelberg*,
отримано доступ 24 січня 2021, <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058843>. (in German)
- Hettner, Felix. *De Iove Dolicheno*. (Bonnae: Typis Caroli Georgi, univ. typogr., 1877), 55 p. (in Latin)
- Hübner, Ernst. "Das römische Heer in Britanien," *Hermes. Zeitschrift für Classische Philologie*, hrsg. von Emil Hübner, Sechzehnter Band, (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1881): S. 513–584. (in German)
- Ivleva, Tatiana. *Britons Abroad. The mobility of Britons and the circulation of British-made objects in the Roman Empire: Proefschrift ter verkrijging van de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden...* (Leiden, 2012), 454 p. (in English)
- Jahn, Otto. "Über den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten," *Berichte über die Verhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Classe*, Siebenter Band, (Leipzig: Bei S. Hirzel, 1855): S. 28–110, III–V Taf. (in German)
- Janusz, Bohdan. *Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego*. (Lwów: Nakładem wydawnictwa polskiego, 1919), 172 s. (in Polish)
- Jung, Julius. *Fasten der Provinz Dacien mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsgeschichte*. (Innsbruck: Verlag der Wagnerischen Universitäts-Buchhandlung, 1894), 194 s. (in German)
- Kann, Albertus, Henricus. *De Iovis Dolicheni cultu*. (Groningae: Apud J. B. Wolters, 1901), 116 p. (in Latin)
- Kobylina, Mariya. *Izobrazheniya vostochnykh bozhestv v Severnom Prichernomor'e v pervykh vekakh n. e.* (Moskva: Nauka, 1978), 216 s. (in Russian)
- Kolendo, Jerzy, Trynkowski, Jan. "Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji," w książce *20 lat archeologii w Masłomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjæra i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), S. 79–90. (in Polish)
- Kozłowski, Leon. *Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej*. (Lwów, 1939), 104 s. (in Polish)
- Lafaye, G. "Fascinum, fascinus," dans le livre *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines...* Tome deuxième, Deuxième patrie (F-G), (Paris: librairie Hachette et Cie 79, 1896), P. 983–987. (in French)
- Lusthaus, Don. "Brazowa rączka wotywna z Myszkowa," *Archeologia*, № 1, (Wrocław, 1947): S. 169–184. (in Polish)
- Meher, H. "Die Votivhand. Eine römische Bronze von Aventicum," *Mittheilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, Band XI, Heft 2, (Zürich: im Verlage der Gesellschaft, 1856): S. 33–49. (in German)
- Molinet, R., P., Claude. *Le cabinet de la bibliothèque de Sainte Genevieve...* (Paris: Chez Antoine Dezallier, 1692), 232 p. (in French)
- Przegląd archeologiczny*, Rok I, Zeszyt I, 20 kwietnia 1876, (Lwów: Nakładem Towarzystwa archeologicznego krajowego, 1876), 32 s. (in Polish)
- Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises, Tome cinquième*. (Paris: Chez T. M. Tilliard, Libraire, Quai des Augustins à Saint Benoît, 1762), 348 p. CXX pl. (in French)

- Reinach A. J. “Signa militaria,” dans le livre *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d’après...*, Tome quatrième, Deuxième patrie (R-S). (Paris: librairie Hachette et Cie 79, 1911), P. 1307–1325. (in French)
- Roman Inscriptions of Britain: 968. Altar dedicated to Fortuna Conservatrix*, отримано доступ 15 лютого 2021, <https://romaninscriptionsofbritain.org/inscriptions/968>. (in Latin and English)
- Roman Inscriptions of Britain 978. Building dedication to the Emperor Severus Alexander by First Aelian Cohort of Spaniards*, отримано доступ 15 лютого 2021, <https://romaninscriptionsofbritain.org/inscriptions/978>. (in Latin and English)
- Rybicki, Tomasz, “Zabytki rzymskie w Galicji,” *Przyjaciel Domowy*, Nr. 2, (Lwów, 13 stycznia 1863). S. 12–13. (in Polish)
- Schumacher, Karl. *Großherzogliche Vereinigte Sammlungen zu Karlsruhe. Beschreibung der Sammlung antiker Bronzen*. (Karlsruhe: J. Bielefeldes Verlag, 1890), 231 s., XVIII Taf. (in German)
- Solovyanov, Nikolay, Batuzov, Aleksey. “Keltibery v rimskoy armii na reynsko-germanskom limese,” *Manuskript*, Tom 13, Vypusk 2, (Tambov: Gramota, 2020): С. 60–64. (in Russian)
- Tacheva-Khitova, Margarita. “Za bronzovata rmka na Dolikhen ot Bizone,” *Arkheologiya*, God XV, Kniga 2, (Sofiya, 1974): S. 23–27. (in Bulgarian)
- Tkach, Yevgeniy. “Kostoboki v Markomanskikh voynakh,” *Revista Arheologică. Serie nouă*, Vol. IX, № 2, (Chi’inău, 2013): P. 85–103. (in Russian)